

19.5.2010

Havaintoja arkistotoimen murroksesta kolmen vuosikymmenen ajalta

Kun tarkastelee päivälleen kolmekymmentä kaksi vuotta sitten pidettyjen maamme ensimmäisten arkistopäivien teemoja ja niiden käsittelyä, monikaan seikka ei viitannut siihen, että maamme arkistolaitos ja koko julkishallinnon arkistotoiminta oli merkittävän murroksen edessä. Näiden ensimmäisten arkistopäivien kolme teemaa olivat: *Tutkijapalvelu ja asiakirjojen käsittely*; *Yksityisarkistot* sekä *Arkistokelpoisuus ja jäljennepalvelu*.¹ Nämä olivat teemoja, joihin liittyi monenlaisia haasteita, mutta ne edustivat kuitenkin jatkumoa toistuvasti esillä olleisiin ongelmiin. Kuitenkin sekä arkistolaitos että asiakirjojen käsittely ja arkistojen hoito julkishallinnon organisaatioissa olivat suurten muutosten edessä. Tämä kävi ilmi kansliapäällikkö Jaakko Nummisen avajaissanoina. Hän totesi, että 1974 asetettu arkistotoimikunta oli huhtikuussa saanut työnsä valmiiksi ja oli mietinnössään² kiinnittänyt huomiota asiakirjojen määrän jatkuvaan kasvuun, joka julkishallinnon osalta kohosi 40 hyllykilometriin vuodessa.

Arkistotoimikunnan tehtävänä oli ollut laatia ehdotus uudeksi arkistolaiksi, joka korvaisi vuodelta 1939 olevan arkistolain, lain julkisista arkistoista (18/1939), ja sen täytäntöönpanoa koskevan asetuksen (85/1939). Uusi laki annettiin 1981 (184/1981), ja se samoin kuin sen nojalla annettu arkistoasetus (1012/1982) tulivat voimaan 1983. Ne asettivat sekä valtionhallinnon että kuntasektorin virastoille ja laitoksille asiakirjojen käsittelyyn ja hoitoon liittyviä uusia velvoitteita, kuten velvollisuuden laatia arkistosääntö ja siihen liittyvä ohjeistus asiakirjojensa käsittelystä. Laki lisäsi myös Valtionarkiston, nykyisen Kansallisarkiston, johtaman arkistolaitoksen toimivaltuuksia mm. tarkastustoiminnan osalta. Uuden lain ja asetuksen myötä vaatimus suunnitelmallisesta ja rationaalisesta asiakirjojen käsittelystä ja arkistoinnista viranomaisissa tuli kuulumaan käsitteen ”arkistotoimi” piiriin, käsitteen joka esiintyi jo vuoden 1939 arkistolaissa. Tämän käsitteen määritely vuoden 1981 laissa mahdollisti kuitenkin vaihtelevia tulkintoja sen toiminnallisesta rajauksesta. Joka tapauksessa vuoden 1981 laissa luettiin arkistotoimen piiriin sellaisia toimintoja, jotka nykyisin sisältyvät käsitteisiin ”asiakirjahallinto” ja siihen liittyvään uuteen käsitteeseen ”asiakirjahallinta”.

Uudistusten ja muutosten takana eivät ole organisaatiot ja hallinnolliset rakenteet vaan konkreettiset toimivat henkilöt. Primus motorina 1970-luvulla valmistelluille ja vuoden 1981 arkistolaissa toteutuneille uudistuksille voidaan epäilemättä pitää arkistoneuvos Alpo Salmelaa, maamme ehkä kaikkein kansainvälisimmin orientoitunutta vanhemman polven arkistovirkamiestä.³

Vuoden 1981 arkistolaki merkitsi siis sitä, että arkistolaitoksen toimivalta ulottui yksiselitteisesti myös siihen toimintaan, jota nykyisin käytössä olevan käsitteistön mukaan kutsutaan asiakirjahallinnoksi ja asiakirjahallinnaksi. Siitä, kuinka laaja tämä toimivalta oli, on kuitenkin vallinnut ja vallitsee jossain määrin vaihtelevia käsityksiä samoin kuin siitä, millä tavoin tätä toimivaltaa tarkoituksenmukaisimmin tuli käyttää käytännössä. Ajatus siitä,

että Valtionarkiston oli voitava yksityiskohtaisesti puuttua arkistolain piiriin kuuluvien virastojen ja laitosten arkistoinnin konkreettisiin käytäntöihin, ei kuitenkaan ollut täysin vieras aikaisemminkaan. Valtionarkistossa katsottiin, että vuoden 1939 arkistolain 7 §:n 1 momentti sekä lain täytäntöönpanosta annettu asetus antoivat arkistolaitokselle toimivaltaa määrätä konkreettisista periaatteista, joiden mukaisesti julkishallinnon viranomaisten tuli arkistoida asiakirjansa sarjoiksi. Kuntasektori vastusti kuitenkin 1940-luvun alussa selkeästi tällaisia vaatimuksia. Siten Suomen kaupunkiliitto totesi lausunnossaan ehdotuksesta ohjeiksi kunnallisten arkistojen asiakirjojen hoitamisesta, että vuoden 1939 arkistolaki ei oikeuttanut Valtionarkistoa antamaan määräyksiä siitä, miten kuntien oli, tämän päivän ilmauksia käyttäen, arkistoitava niille asioiden hoidossa kertyvät asiakirjansa.⁴

Uusi näkemys valtiollisen arkistolaitoksen tehtävistä ja valtuuksista oli kypsytynyt julkishallinnon laajentumisen ja sen tuottaman asiakirjatulvan seurauksena, ja tavoitteena oli saada tämä asiakirjatulva hallintaan tehostetulla ohjauksella ja niin ikään tehostetulla seulonnalla. Vuoden 1981 arkistolakia valmistellut toimikunta ei kuitenkaan työskennellyt ilman ulkomaisia esikuvia. Esikuvia saatiin lähinnä Ruotsista, jossa arkistolaitos jo aikaisemmin oli alkanut suunnata toimintaansa viranomaisten asiakirjahallinnan neuvontaan ja ohjaukseen, joskin hyvin rajoitetun toimivallan puitteissa.⁵ Ruotsalaisista esikuvista ovat osoituksena vuoden 1981 arkistolakiin tullut uusi käsite ”arkistoviranomainen”, 1980-luvun alun ohjeisiin otettu käsite ”arkistonmuodostussuunnitelma” samoin kuin epäviralliset käsitteet ”kenttätyö” ja ”depootyö”.⁶

Vuoden 1981 arkistolaki loi vasta puitteet ja toimintaedellytykset suunnitelmalliselle asiakirjahallinnolle ja arkistotoimelle, erityisesti arkistoinnille ja tehostetulle seulonnalle. Jälkikäteen arvioituna voi kuitenkin todeta, että arkistotoimikunnan mietinnöstä välittyvä kuva suunnitelmallisesta arkistotoimesta ja asiakirjahallinnasta vaikuttaa jossain määrin selkiintymättömältä. Mietinnössä korostetaan kyllä arkistoinnin ja asiakirjojen käsittelyn ohjeistuksen tärkeyttä, mutta siitä puuttuu kuitenkin varsinainen julkilausuttu proaktiivinen näkökulma arkistonmuodostajalle jatkuvasti kertyviin asiakirjoihin. Kun mietinnössä käsitellään arkistointia ja kirjaamista, ei liiemmälti problematisoida ongelmia, jotka liittyvät yhtäältä vanhastaan periytyneisiin käytäntöihin ja niiden mukaisesti kertyneisiin asiakirjakokonaisuuksiin, ja toisaalta jatkuvasti kertyvien asiakirjojen jäsentelyyn uusiksi asiakirjasarjoiksi ja diaariyhmiksi organisaation ajankohtaisia tarpeita vastaavasti. Tämä ilmenee hyvin havainnollisesti, kun mietinnössä luetellaan arkistosääntöön sisällytettävät asiat. Arkistoinnin ja arkistonhoidon ohjeiden kohdalla mietinnössä todettiin erääksi tällaiseksi asiaksi ”hallintoyksikölle **muodostuvat asiakirjasarjat ja niiden sisäiset järjestämisperiaatteet**”;⁷ tämä ilmaus viittaa siihen, että tekstin laatijoiden mielessä on ollut tilanne, jossa pitäydytään aikaisempiin käytäntöihin, kuitenkin toimintaa systematisoiden. Tässä olisi kuitenkin odottanut käytettävän toisenlaisia, proaktiivisempia ilmaisuja, kuten ”**muodostettavat asiakirjasarjat**” ja ”**arkistointiperiaatteet**”. Tällaisia havaintoja tehtäessä on kuitenkin syytä ottaa huomioon toimikunnan sihteerin Veli-Matti Syrjön toteamus, että ”[m]ietinnön tekstissä on paljon kohtia, jotka arkistoammattilaiset olisivat kirjoittaneet toisin”.⁸

Arkistotoimen ja asiakirjahallinnan kannalta lainsäädäntöuudistusta paljon merkittävämpi murros liittyy kuitenkin 1980-luvun alun arkistolainsäädännön käytännön toteutukseen. Tässä yhteydessä kypsyy ajatuksellinen murros, voisi sanoa paradigman muutos, kun tajuttiin, että vanhan arkiston käsittely eli järjestäminen ja luettelominen oli nähtävä ladultaan aivan toisenlaisena toimintana kuin ajankohtaisen toiminnan vaatimusten

mukainen asiakirjahallinnan suunnittelu ja toteutus. Tämä uusi ajattelu tiedostettiin valmisteltaessa arkistosäännön keskeisen elementin, arkistonmuodostussuunnitelman laadintaohjetta.⁹ Tämäkään uudistus ei kuitenkaan syntynyt tyhjästä, vaan kyse oli jo paljon aikaisemmin kehitellyn teoreettisen ajattelun soveltamisesta käytännön toimintaan.

Turun maakunta-arkiston maakunta-arkistonhoitaja, myöhempi Helsingin yliopiston kansleri Pentti Renvall, maamme ja myös Pohjoismaiden etevin arkistoteoreettinen ajattelija, oli 1940-luvun jälkipuoliskolla, mitä ilmeisimmin ainakin osittain psykologian ja filosofian tieteenaloihin liittyvän taustansa ansiosta, päätenyt näkemykseen, että arkistonmuodostajaorganisaatioiden asiakirjallisten tietojen tarkoituksenmukainen hyödyntäminen organisaatioiden oman toiminnan tarpeita varten edellytti irtautumista perityistä arkistointi- ja rekisteröintimenetelmistä. Arkistoinnin ja rekisteröinnin suunnittelu oli irrotettava jo kertyneiden asiakirja-aineistojen, ns. ”vanhan arkiston”, hoidosta. Hän katsoi myös, että arkistonmuodostajana ei tullut pitää organisaatioita vaan toimintoja ja tehtäväkokonaisuuksia. Suunnittelun tuli tapahtua arkistonmuodostajan senhetkisistä tehtävistä käsin siten, että arkistonmuodostajan tehtäväkokonaisuudet, toiminnot, otettiin kertyvän asiakirja-aineiston suunnittelun lähtökohdaksi.¹⁰ Renvall ei julkaissut mitään näistä arkistoteoreettisista pohdinnoistaan, mutta ne tulivat keskeisellä vaikuttamalla siihen, että arkistonmuodostussuunnitelmasta muodostui nimenomaan, nykyaikaista termiä käyttäen, arkistonmuodostajan asiakirjahallinnan suunnittelu- ja ohjeistusväline, jossa asiakirjalliset aineistot on jäsenetty toimintoittain ja tehtävittäin. Taina Vartiainen ja Riitta Sihvonen Turun maakunta-arkistosta nostivat esiin Renvallin ajatukset unohduksen yöstä. Lähtökohtanaan Renvallin pohdinnat he esittivät 1980-luvun alussa ajatuksen tehtäväpohjaisesta arkistonmuodostussuunnitelmasta, joka toimisi arkistonmuodostajakohtaisena asiakirjahallinnan normatiivisena ohjausvälineenä erillään jo kertyneistä asiakirjasarjoista jäsentävästä arkistokaavasta. Tehtäväpohjainen arkistonmuodostussuunnitelma herätti kuitenkin aluksi runsaasti epäilyjä Kansallisarkistossa ja maakunta-arkistoissa samoin kuin myös monissa julkishallinnon virastoissa ja laitoksissa, erityisesti kuntasektorilla. Se on kuitenkin osoittautunut tarkoituksenmukaiseksi asiakirjahallinnan ohjausvälineeksi ja sen periaatteita sovelletaan nykyisin myös sähköisessä asiakirjahallinnassa.¹¹

Suomen arkistoväki ja asiakirjahallinnossa toimivat kokoontuivat toisille arkistopäiville Hämeenlinnan Aulangolle toukokuussa 1984. Uusi arkistolaki oli astunut voimaan edellisen vuoden alussa. Arkistopäivillä voitiin siten esittää ensimmäisiä kokemuksia uuden lainsäädännön vaikutuksista sekä erityisesti sen myötä käyttöön otettujen asiakirjahallinnan uusista ohjausvälineistä, erityisesti arkistonmuodostussuunnitelmasta. Asioita lähestyttiin kuitenkin etupäässä käytännön ongelmien pohdinnan näkökulmasta. Mitään varsinaisia uusia ajatuksia ei osanottajille tarjottu alustuksissa ja puheenvuoroissa.¹²

Voidaan sanoa, että vuoden 1983 alusta voimaan tulleen arkistolainsäädännön valmistelussa oltiin mentaalaisesti vielä lähes täysin kiinni paperipohjaisessa analogisessa asiakirjahallinnassa ja sen problematiikassa. Atk:n leviäminen julkishallintoon ja sen hyödyntäminen asiakirjahallinnassa oli kyllä tiedossa ja arkistotoimikunta käsitteli sähköisiin asiakirjoihin liittyviä kysymyksiä eräänä arkistotoimen erityiskysymyksenä kohdistuen huomionsa pääasiassa säilyvyysongelmaan.¹³ Sähköiset aineistot tulivat näkyviin vuoden 1981 arkistolain 4 §:n 2 momentissa, jossa todetaan, että ”[m]itä tässä laissa säädetään asiakirjasta, koskee myös siihen verrattavaa karttaa, piirrosta, kuvaa, filmiä sekä

lävistämällä, magnetoimalla tai muulla tavoin aikaansaatu tallennetta". Ilmaus ei kuitenkaan nykypäivän näkökulmasta katsoen ollut kaikilta osin onnistunut.

Uuden arkistolainsäädännön voimaantulo vuoden 1983 alussa sattuu ajankohtaan, jolloin atk:n hyödyntäminen tietojenkäsittelyssä merkitsi vanhojen vastuun- ja työnjakojen kyseenalaistamista ja myös reviiritaisteluja eri ammattiryhmien välillä. Kun ympäröivää maailmaa halutaan jäsentää uudella tavalla tai pyritään ymmärtämään mielekkäällä tavalla ympäristössä tapahtuvia rakenteellisia muutoksia ja etsimään koherenssia ja mielekkyyttä olemassaololle, syntyy tarve luoda uusia käsitteitä ja antaa uudet sisällöt jo käytössä olleille käsitteille. Syntyy kamppailua ja kilpailua siitä, kuka pystyy määrittelemään käsitteiden sisältöjä tarkoituksensa mukaisesti. Tämä johtaa käsitesekaannukseen ja epävarmuuteen. Tilannetta tieto-organisaatioiden ja tietoammattien kohdalla 1980-luvulla voitaneen kuvata tällaiseksi, eikä tällainen kehitys voinut olla vaikuttamatta arkistotoimen sekä asiakirjahallinnon ja asiakirjahallinnan kentällä. Jotain tällaista saattoi aistia Suomen kolmansilla arkistopäivillä Turussa keväällä 1989, sillä useissa puheenvuoroissa pohdittiin käsitteiden sisältöä ja oltiin enemmän tai vähemmän ymmällä uusien käsitteiden kohdalla. Eräässä alustuksessa problematisoitiin käsitteiden *"arkistotoimi"* ja *"asiakirjahallinto"* välistä suhdetta ja päällekkäisyyttä, niiden kytkentöjä käsitteisiin *"tietohallinto"* ja *"tietohuolto"* sekä nähtiin käsitteen *"asiakirjahallinto"* menettävän merkitystään ja kiinnitettiin huomiota käsitteen *"arkistosääntö"* ongelmallisuuteen.¹⁴ Toinen alustaja, joka käsitteli arkistoalan koulutusta, tarkasteli niin ikään eräitä edellä luetelluista käsitteistä todeten, että käsite *"tietohuolto"* tuntuu kovin tarpeettomalta, koska se tarkoittanee samaa kuin tietopalvelu" ja katsoi, että käsite *"asiakirjahallinto"* *"tuntuu olevan 'myyvä' silloin, kun puhutaan aktiivikäytössä olevista asiakirjoista"*.¹⁵ Arkistopäivien molemmilla päätösesitelmillä oli sama, ajankohdan tilannetta arkistotoimen kannalta hyvin kuvaava otsikko *"Mitä tulevaisuus tuo tullessaan?"*. Sirkka Impola ilmaisi esityksessään monen arkistoammattilaisen mieltä 1980-luvun lopulla askarruttaneita ajatuksia todetessaan: *"Hetkittäin tuntuu siltä, että vallitseva tietokäsitteistön moninaisuus ja osittainen päällekkäisyys voivat johtaa vain kaaokseen. Pelissä näyttää olevan liikaa palikoita, kaikki eivät ehkä löydä oikeaa paikkaansa."*¹⁶ Valtionarkistonhoitaja Veikko Litzen puolestaan totesi: *"..... mutta ennenkuin pääsemme sanoista tekoihin on määriteltävä, mitä mikin käsite sisältää"* todeten kuitenkin samaan hengenvetoon *"Määrittely vie aikaa, se byrokratisoi toiminnan. Emme tahdo ennättää tekoihin saakka."*¹⁷

Automaattisen tietojenkäsittelyn käyttöönoton myötä näytti koittavan aika, jolloin ei enää tarvinnut tehdä eroa yhtäältä asiakirjallisen tiedon, sähköisten asiakirjojen, ja toisaalta muunlaisten tietoaineistojen, kuten sähköisten kirjastoaineistojen ja dokumenttien, välillä, kun tietoja ja erilaisia tietoelementtejä voitiin loppukäyttäjän näkökulmasta hallita sähköisten tietojärjestelmien avulla ilman perinteisiä asiakirjahallinnan metodologioita. Ei kuitenkaan kestänyt kauan, ennen kuin huomattiin, että sähköisessä tietojenkäsittely-ympäristössä ei ollut mahdollista sivuuttaa paperisidonnaisessa asiakirjahallinnossa ja asiakirjahallinnassa asiantuntijajärjestelmien yhteydessä asiakirjoihin muodostuvia tai tuotettuja toiminnallisia yhteyksiä. Tällaisista yhteyksistä todistava tieto, toiminnallinen ja kontekstuaalinen *"metatieto"*, alettiin ymmärtää välttämättömäksi sähköisissä asiantuntijajärjestelmissä ja organisaatioiden muissa sähköisissä järjestelmissä olevan tiedon hallinnassa ja käytössä. Tämän ymmärtäminen johti anglosaksisessa maailmassa 1980-luvulta lähtien ja erityisesti 1990-luvulla vilkkaaseen arkistoteoreettiseen toimintaan ja useiden uusien käsitteiden tuottamiseen. Ilman että tässä yhteydessä on syytä ryhtyä tarkemmin selostamaan näitä käsitteitä ja niiden sisältöä, voidaan kuitenkin esimerkkinä

mainita pari näistä uusista käsitteistä. Sellaisia ovat mm. ”asiakirjallisuus” (recordness), asiakirjallisen tiedon kytkeminen ”transaktioihin” eli organisoidun toiminnan ”toimenpiteisiin” (transaction). Juuri käsite ”transaktio” on saanut keskeisen sijan anglosaksisen asiakirjahallinnan teoreettisessa tarkastelussa.¹⁸ Tämän saman problematiikan tiedostamista myös maassamme jo 1980-luvulla osoittaa silloin ehdotettu käsite ”toiminnallinen tietoaaineisto”, joka ajatuksellisesti on lähellä anglosaksisessa maailmassa esiintyvää käsitettä ”*transactional evidence*”.

Arkistotoimen varsinainen murroskausi maassamme ajoittuu 1970-luvulla lopulle ja 1980-luvulle, mikä havainnollisesti ilmeni Turun arkistopäivillä 1989. Keskeinen kysymys tältä kannalta meidän päivinämme on Kansallisarkiston johtaman arkistolaitoksen vastuualue ja siihen liittyvät toimintaedellytykset valtionhallinnon ja julkishallinnon sähköisen asiakirjatuotannon elinkaaren eri vaiheissa. Voimassa oleva arkistolainsäädäntö vuodelta 1994 jätti tältä osia monia asioita avoimiksi ja tulkinnanvaraisiksi. Valtionhallinnon ja koko julkishallinnon tietohallinnon ohjausta ja tietojärjestelmien yhteentoimivuutta koskevat suunnitelmat merkitsevät mitä ilmeisimmin uutta murrosta siinä toiminnassa, jota perinteisesti on kutsuttu arkistotoimeksi mutta joka ei enää käsitteellisesti eikä myöskään toiminnallisesti ole enää aivan sama käsite kuin muutamia vuosikymmeniä sitten.

¹ Suomen ensimmäiset arkistopäivät 18-19.5.1978, Helsinki 1979.

² Arkistotoimikunnan mietintö, Komiteamietintö 1977:65, Helsinki 1978.

³ Veli-Matti Syrjö, ”Arkistotoimikunta uuden arkistoajattelun airuena”, *Arkisto*, Arkistoyhdistyksen julkaisuja 6, Helsinki 1999, s. 126; Toivo J. Paloposki, ”Alpo Salmela pensionerad”, *Nordisk Arkivnytt* 1983, s. 108.

⁴ Eljas Orrman, ”Det allmänna arkivsystemet i Sverige och Finland”, *Arkisto*, Arkistoyhdistyksen julkaisuja 1, Helsinki 1983, s. 117-122, 126 nootti 52.

⁵ Erik Norberg, *Mellan tiden och evigheten. Riksarkivet 1846-1991*, Skrifter utgivna av Riksarkivet 28, Stockholm 2007, s. 299-306, 315-318.

⁶ Eljas Orrman, ”Fältarbetet i det statliga arkivväsendets verksamhet i Finland”, *Rapporter til de 17. nordiske arkivdagene i Hamar 10.-13. august 1994*, Oslo 1994, s. 187-188, 194.

⁷ Arkistotoimikunnan mietintö, s. 70.

⁸ Syrjö, s. 127.

⁹ Valtionarkiston ohjeet valtion virastojen ja laitosten arkistosäännöistä, Valtionarkiston yleinen ohje n:o 7 (1983).

¹⁰ Eljas Orrman, ”Den finländska historikern Pentti Renvall som arkivteoretisk tänkare”, *Med Klio til Kringsjå. Festskrift till riksarkivar John Herstad*, Riksarkivaren. Skriftserie 13, Oslo 2002, s. 396-400.

¹¹ Taina Vartiainen Riitta Sihvonen, ”Arkistokaava ja tehtäväpohjainen arkistonmuodostussuunnitelma arkistonmuodostajan ja yleisarkiston näkökulmasta”, *Arkisto*, Arkistoyhdistyksen julkaisuja 1, Helsinki 1983, s. 149-166; Taina Vartiainen, ”’Tehtävän mukaan minäkin paperini järjestän’ – muistikuvia ja tosiasioita arkistonmuodostussuunnitelman alkuajoilta”, *Arkisto*, Arkistoyhdistyksen julkaisuja 8, Helsinki 2002, s. 251-277; Eljas Orrman, ”De funktionella arkivbildningsplanerna i Finland”, *Arkiv, samhälle och forskning*, 2007:2, s. 66-71. – Samantapaisia ajatuksia esitti 1980-luvun alkupuolella myös tanskalainen Michael Hertz, ”Proveniensprincipets försäelse”, *Arkiv*, 10. Bind (1984), s. 117-120; vrt. Eljas Orrman, ”Provenienssperiaate, teoriaa ja sovellutuksia”, *Arkisto*, Arkistoyhdistyksen julkaisuja 2 (1987), s. 27-28..

¹² Suomen toiset arkistopäivät 17.-18.5.1984 Hämeenlinnan Aulangolla, Helsinki 1985.

¹³ Arkistotoimikunnan mietintö, s. 136-138.

¹⁴ Riitta Sihvonen, ”Asiakirjahallintoa tehostamaan”, *Suomen Kolmannet Arkistopäivät 24.-25.5.1989 Turussa*, *Arkisto*, Arkistoyhdistyksen julkaisuja 4, Helsinki 1990, s. 39-47.

¹⁵ Raimo Pohjola, ”Arkistotoimen näkökulma”, *Suomen kolmannet arkistopäivät*, s. 71-72.

¹⁶ Sirkka Impola, ”Mitä tulevaisuus tuo tullessaan?”, *Suomen kolmannet arkistopäivät*, s. 110.

¹⁷ Veikko Litzen, ”Mitä tulevaisuus tuo tullessaan?”, *Suomen kolmannet arkistopäivät*, s. 113.

¹⁸ Jaana Kilkki, ”Bearmania kansallisten arkistokäytäntöjemme kuorruksena”, *Arkisto*, Arkistoyhdistyksen julkaisuja 8, Helsinki 2002, s. 53-57.